

Radosław Kucharski, Mariusz Lamprecht

Młynarstwo regionu szadkowskiego i jego rozwój do I wojny światowej

Biuletyn Szadkowski 5, 67-97

2005

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Radosław Kucharski*
Mariusz Lamprecht**

MŁYNARSTWO REGIONU SZADKOWSKIEGO I JEGO ROZWÓJ DO I WOJNY ŚWIATOWEJ¹

Wprowadzenie

Początki młynarstwa² w Polsce datują się na okres średniowiecza, kiedy zaczyna być wypierane chałupnicze przetwórstwo zbóż, wykorzystujące prymitywne żarna i stępy poruszane siłą ludzkich mięśni. Nowo powstające zakłady młynarskie, w przeciwieństwie do przydomowych czy gospodarskich warsztatów przemiałowych, cechowało istnienie wyodrębnionych obiektów przeznaczonych tylko pod działalność młynarską, a często także innych obiektów towarzyszących, które razem tworzyły osady młyńskie.³ Osady te stanowiły istotne punkty obsługi miejscowej ludności, wpływając także na zagospodarowanie przestrzeni. Konsekwencją zakładania osad młyńskich była m. in. budowa obiektów hydrotechnicznych w

* Radosław Kucharski jest studentem Katedry Zagospodarowania Środowiska i Polityki Przestrzennej Uniwersytetu Łódzkiego, autorem pracy magisterskiej pt. *Młyny jako element zagospodarowania regionu szadkowskiego*, wykonanej w 2005 r. pod kierunkiem prof. Dr. hab. T. Marszała.

** Mariusz Lamprecht jest asystentem w Katedrze Zagospodarowania Środowiska i Polityki Przestrzennej Uniwersytetu Łódzkiego.

¹ Późniejsze dzieje młynarstwa regionu szadkowskiego zostaną zaprezentowane w kolejnym numerze "Biuletynu Szadkowskiego". Z uwagi na niezakończone prace badawcze informacje zawarte w tym artykule mogą ulec niewielkiej korekcie. W niniejszym opracowaniu wykorzystano wiadomości zebrane w trakcie badań terenowych oraz fragmenty pracy magisterskiej R. Kucharskiego.

² W prezentowanym artykule młynarstwo rozumiane jest jako przerób ziarna zbóż na mąkę, kaszę i inne produkty spożywcze w młynach zbożowych, wiatrakach młyńskich, kaszarniach (*Encyklopedia popularna PWN*, Warszawa 1999).

³ W dalszej części artykułu dla terenów zajętych przez młyny stosuje się kilka terminów: młyniska (tereny młynów wodnych), wiatraczyska (tereny młynów wietrznych) oraz działki młyńskie (w szczególności w odniesieniu do młynów współczesnych).

sąsiedztwie młynów wodnych, budowa bądź poprawa jakości dróg dojazdowych, a także pojawienie się nowych akcentów w krajobrazie, zwłaszcza w postaci wiatraków.

Początkowa działalność młynarska, kiedy do napędu maszyn wykorzystywano wyłącznie siły przyrody, opierała się na trzech źródłach energii, a w konsekwencji na trzech kategoriach młynów. Były to młyny napędzane energią wody, wiatraki napędzane siłą wiatru oraz młyny, w których głównym źródłem energii była siła zwierząt pociągowych. Każdy rodzaj energii posiadał swoje wady i zalety, decydując o zróżnicowanym rozwoju młynarstwa w różnych warunkach środowiska geograficznego. Siła wiatru uzależniona od warunków klimatycznych cechuje się znaczną nieregularnością i poza okresami wzmożonej aktywności frontów atmosferycznych stanowi często niestabilne źródło energii.⁴ Korzyści, jakie dostarcza energia wodna to, podobnie jak w przypadku wiatru, przede wszystkim niewyczerpane źródło darmowej energii, o względnej stabilności (poza okresami niżówek oraz zlodzenia rzek) oferujące ponadto możliwość magazynowania energii (poprzez spiętrzanie wody). Rzeka musi jednak zapewniać wystarczającą ilość wody do napędu urządzeń młyńskich.⁵ Podstawowymi zaletami energii zwierząt pociagowych jest uniezależnienie od wspomnianych czynników przyrodniczych, skutkujące możliwością zachowania ciągłości produkcji w warunkach niesprzyjających młynarstwu

⁴ Młyny wietrzne nie pracowały przez cały rok z dwóch powodów: po pierwsze, młynarze zaczynali pracę po żniwach, kiedy zboże było już wymłócone i wysuszone; po drugie, wiatraki najbardziej wydajne były w okresie jesiennozimowym, gdyż w tym czasie najbardziej uaktywniają się niższe atmosferyczne wędrujące nad Atlantyku i wiatr jest silniejszy.

⁵ Warto tu nadmienić, iż wodę, jako źródło energii, wykorzystywano powszechnie, nie tylko w przetwórstwie zbóż. Korzyści z wynalezienia młyna wodnego odniosły m. in.: przemysł tekstylny (konopny, bawełniany i jedwabniczy), przemysł papierniczy, w którym w XIII w. dzięki młynom wodnym dokonał się znaczny postęp, przemysł metalurgiczny (kuźnie) oraz przemysł drzewny (tartaki). Jednym z największych kroków naprzód w rozwoju koła młyńskiego była zamiana ruchu obrotowego na ruch posuwisto-zwrotny, dzięki poruszonym przez wał napędowy krzywkom unoszącym ciężary, które po uwolnieniu ponownie opadały mogąc miażdżyć, zgniatać i mieszać surowiec. Młyny, stwarzając optymalne warunki rozwoju rzemiosła, stały się motorem pierwszej fazy uprzemysłowienia, która w wiekach XVII i XVIII w. jeszcze większym stopniu opierała się na energii wodnej, dzięki zwiększeniu liczby i rozmiarów kół.

wodnemu lub wietrznemu, oraz mobilność, tj. możliwość zmiany miejsca wraz z przemieszczaniem zwierząt pociągowych. Energia ta ma jednak istotną wadę, jaką jest konieczność zapewnienia pokarmu zwierzętom, co można porównać z koniecznością ładowania „akumulatorów”.

Rozwój określonego rodzaju młynarstwa (pomijając czynniki pozaprzyrodnicze, takie jak poziom rozwoju technologicznego, społeczno-gospodarczego, tradycje działalności młynarskiej czy zapotrzebowanie na produkty zbożowe) był w przeszłości uzależniony przede wszystkim od warunków przyrodniczych, panujących na danym obszarze. Uogólniając: warunki wietrzne (na które pośrednio ma też wpływ konfiguracja terenu) oraz warunki hydrograficzne decydowały o rozwoju i skali młynarstwa, opartego na sile wiatru, wody bądź sile pociągowej zwierząt.

Kolejne etapy rozwoju młynarstwa związane były z wykorzystywaniem nowych – niezależniących od czynników przyrodniczych – źródeł energii: maszyny parowej, wprowadzonej w drugiej połowie XIX w., następnie silnika spalinowego oraz od XX w. silnika elektrycznego.

Wstępna inwentaryzacja młynów okolic Szadku wykazała, iż młyny wszystkich wymienionych rodzajów funkcjonowały na terenie regionu szadkowskiego, a dominującym źródłem energii dla działalności młynarskiej była energia wód płynących. Fakt ten stał się podstawą delimitacji obszaru badań w oparciu o kryteria hydrograficzne. W dalszej części artykułu region szadkowski rozumiany będzie jako obszar wyznaczony przede wszystkim przez doliny: Pichny (określanej też w literaturze jako Brodnia), Pichny z Szadkowic, Pisi, Neru oraz dolinę Pisy.⁶ Granicę południową w dużej części wyznaczają: granica administracyjna Zduńskiej Woli oraz linia wododziału III rzędu, oddzielającego dopływy Neru i Pichny od dopływów Grabii (rys. 1). Grabia, historycznie znacznie bardziej związana z ziemią łaską niż szadkowską, została wyłączona z obszaru badań. W badaniach uwzględnione zostały młyny położone zarówno na prawym, jak i lewym brzegu rzek stanowiących granicę regionu.

⁶ W artykule przyjęto nazewnictwo rzek za *Podziałem hydrograficznym Polski*, Warszawa 1980.

Istotne jest także, iż wyznaczony w ten sposób region spajają więzi historyczne, uwarunkowane wielowiekowymi podziałami administracyjnymi. Zakreślony obszar przez kilkaset lat wchodził w skład dawnego powiatu szadkowskiego, istniejącego od końca XIV w. do okresu rozbiorów⁷, aby później w latach 1815–1842 wraz z powiatem sieradzkim tworzyć obwód sieradzki⁸. Warto też zwrócić uwagę, że wyznaczona wzdłuż Neru, północna granica regionu nawiązuje do bardzo trwałej, bo funkcjonującej przez wiele wieków, granicy rozdzielającej dawne województwa sieradzkie i łęczyckie. Na tle współczesnych podziałów administracyjnych badany obszar położony jest w zachodniej części województwa łódzkiego, u zbiegu granic czterech powiatów: zduńskowolskiego, łaskiego, poddębickiego i sieradzkiego. Trzon regionu stanowi gmina Szadek⁹, jego peryferia tworzą fragmenty gmin Zduńska Wola, Łask, Wodzierady, Zadzim oraz Poddębice (rys. 2).¹⁰

Typy młynów i wiatraków funkcjonujących na ziemiach regionu szadkowskiego

Zasady działania młynów wodnych od wczesnego średniowiecza aż do połowy XIX w. niewiele się zmieniły. Przez cały ten okres obowiązywała zasada, że jeden mechanizm napędowy (koło wodne) poruszał jeden mechanizm roboczy, tzn. złożenie kamieni młyńskich lub stępe¹¹.

⁷ Zob. S. M. Zajęczkowski, *Wieś sieradzka w XII–XVI w.*, [w:] *Szkice z dziejów sieradzkiego*, red. J. Śmiałowski, PWN, Łódź 1977.

⁸ J. Śmiałowski, *Przemiany gospodarcze w rolnictwie, rozwój miast i przemysłu w latach zaborów*, [w:] *Szkice z dziejów ...*

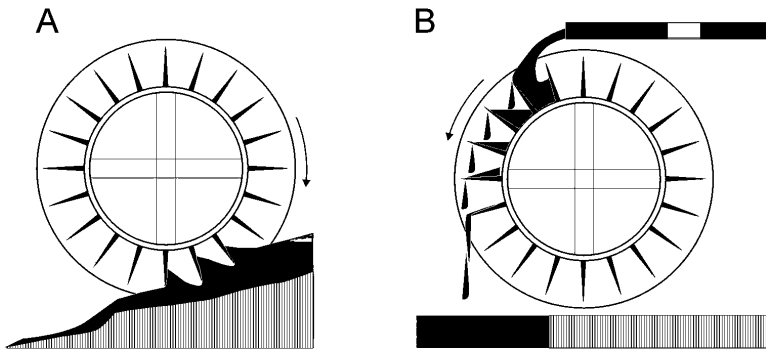
⁹ Badaniami objęto wszystkie miejscowości gminy Szadek. Należy jednak zaznaczyć, że fragmenty sołectw: Boczki, Borki Prusinowskie oraz Reduchów, położonych na lewym brzegu Pichny, znalazły się poza wyznaczonym regionem szadkowskim.

¹⁰ Na obszarze badań znalazło się także młynisko należące do sołectwa Rożdżały w gminie Warta.

¹¹ Stępy (zwane także moździerzem kaszarskim) składały się zazwyczaj z kamiennej misy lub wydrążonego drewnianego kloca oraz tłuczka, czyli stępora (podłużnego kamienia lub drewnianej pałki) i służyły do obłuskiwania lub śrutowania ziarna. H. Wesołowska, *Młynarstwo wiejskie Opolszczyzny od XVIII do XX w.*, Opole 1969.

Na badanym obszarze występowały młyny 1-kołowe, wyjątkiem od tej reguły był 2-kołowy młyn w Pile koło Ralewic (taki napęd posiadał do 1912 r.).

Młyny regionu szadkowskiego aż do okresu międzywojennego były napędzane zarówno kołami podsiębiernymi, jak i nasiębiernymi (rys. 3). Koła te różnią się przede wszystkim wydajnością. Koło wodne podsiębierne (wykorzystujące głównie energię kinetyczną wody) montowane było nad korytem rzeki w taki sposób, aby nurt przepływającej wody uderzał w jego łopatki od spodu, nadając mu przez to ruch obrotowy. Wydajność kół tego typu była niska ok. 22%. Koła nasiębierne (wykorzystujące głównie energię potencjalną wody) porusza się dzięki spiętrzanej wodzie doprowadzanej na jego łopatki od góry. Charakteryzuje się większą wydajnością ok. 60%, ponieważ spiętrzona woda, spadając swobodnie, posiada większą energię. Było to jednak rozwiązanie wymagające budowy urządzeń piętrzących i korzystnego układu terenu. Niekiedy stosowano też koła śródsiębierne (wykorzystujące energię potencjalną i kinetyczną wody), w których woda uderza w koło w połowie jego średnicy.

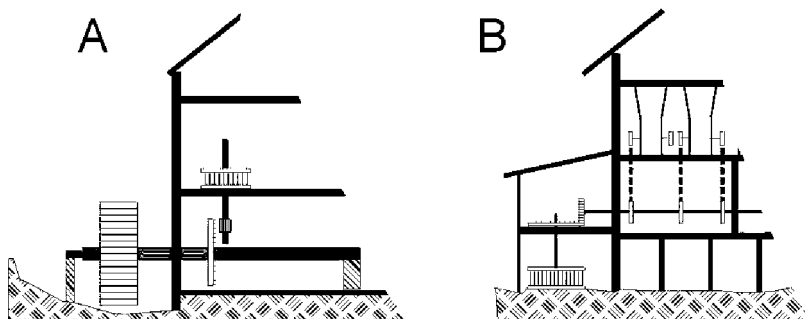
A – koło podsiębierne, B – koło nasiębierne

Rys. 3. Schemat działania koła podsiębiernego i nasiębiernego

Źródło: opracowanie własne

XIV-wieczne młyny wodne, choć nie wspominają o tym historyczne zapisy, musiały być napędzane pojedynczymi kołami najstarszego typu, czyli kołami podsiębiernymi (wałnymi), gdyż uważa się, że znacznie wydajniejsze koła nasiębierne zaczęto

wprowadzać do młynów polskich począwszy od XV w.¹² Warto w tym miejscu przytoczyć przypuszczenie S. Trawkowskiego¹³, który uważa, że przed pojawieniem się tradycyjnych kół wertykalnych mogły istnieć młynki napędzane kołami horyzontalnymi, funkcjonującymi na podobnej zasadzie co znacznie późniejsze turbiny (rys. 4).

A – młyn napędzany kołem wodnym, B – młyn napędzany turbiną

Rys. 4. Schemat funkcjonowania mechanizmu transmisyjnego młyna napędzanego kołem wodnym (położenie wertykalne) oraz turbiną (położenie horyzontalne)

Źródło: opracowanie własne na podstawie A. Ruszkowski, *Młyny wodne województwa sieradzkiego*, „Na sieradzkich szlakach” 1991, nr 2.

M. Frančić¹⁴ z kolei zwraca uwagę, że poza młynami o stałych fundamentach w Polsce występowały także młyny lodne (plywające) niekiedy określane mianem „bździeli” (rys. 5). Często młyny lodne były instalowane na zakotwiczonych łodziach i łączone po kilka obok siebie. Należy jednak zaznaczyć, że konstruowano je zazwyczaj na rzekach spławnych, dlatego też jedyną rzeką spełniającą powyższy warunek na badanym obszarze mogła być Warta.

¹² Zob. E. Dembińska, *Przetwórstwo zboża w Polsce Średniowiecznej (X–XIV w.)*, Wrocław 1973.

¹³ S. Trawkowski, *Młyny wodne w Polsce w XII wieku*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 1959, R. VII, nr 1.

¹⁴ M. Frančić, *Technika młynów wodnych w Polsce w XVI i XVII wieku*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 1954, R. II, nr 1–2.

Przełomowe dla rozwoju młynarstwa okazało się skonstruowanie w 1849 r. przez J. B. Francisa we Francji turbiny wodnej, znacznie wydajniejszej od kół i co bardzo istotne nie zamarzającej zimą¹⁵. W Polsce turbiny wodne typu Francisa były instalowane w młynach począwszy od XX w. z wyraźnym nasileniem w latach dwudziestych. W regionie szadkowskim taki napęd otrzymały młyny w Małyniu, Szadkowicach, Pile koło Ralewic (1912 r.), Kwiatkowicach, Rudzie Jeżewskiej, Starym Pudłowie (ok. 1910 r.), Starym Pudłowie (Zofijówce), Piotrowie, Boczkach (majątek), Zamłyniu, Przyrownicy i Piorunowie. Z reguły w modernizowanych młynach wodnych wprowadzano także mlewniki walcowe w miejsce złożów kamieni młyńskich, które przeważnie pozostawiano, choć już nie do produkcji mąki, ale do wyrobu śruty lub kaszy.

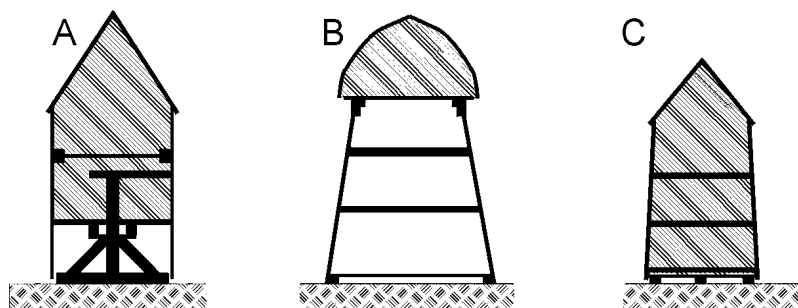

Rys. 5. Młyn pływający
Źródło: opracowanie własne.

Wiatraki to najstarsze silniki wiatrowe, przetwarzające energię wiatru na energię kinetyczną w ruchu obrotowym. Cechą wyróżniającą młyny wietrzne o najstarszym obrotowym typie konstrukcyjnym był tzw. koziół, czyli potężny słup nośny (sztember), który stanowił oś symetrii oraz główną podporę wiatraka, na nim też obracał się cały budynek młyna. Pozostałe dwa typy wiatraków, których nie stosowano w regionie szadkowskim, to tzw. pałtrak (wiatrak rolkowy), również obracający się wokół własnej osi w całości, lecz już nie na koźle, a na specjalnych

¹⁵ H. Wesołowska, *op. cit.*

rolkach po metalowym okręgu (krężynie) umieszczonym w fundamencie młyna, oraz tzw. holender (wiatrak wieżowy), młyn zarówno drewniany, jak i murowany, posiadający stałą konstrukcję, którego część obrotową stanowi jedynie czasza wiatraka wraz z wałem skrzydłowym (rys. 6).

A – wiatrak „koźlak”, B – wiatrak „holenderski”, C – wiatrak „paltrak”
(zakreskowane zostały części obrotowe)

Rys. 6. Główne typy wiatraków obrotowych

Źródło: opracowanie własne

Charakterystyczny dla Sieradzkiego, w tym i dla prezentowanego obszaru jest fakt budowy wyłącznie jednego spośród trzech podstawowych typów wiatraków. Z dostępnej literatury, a przede wszystkim informacji ustnych i bezpośrednich obserwacji w terenie wynika, że wszystkie wiatraki regionu sadzkowskiego były tzw. koźlakami.

Przyczyną konstruowania wyłącznie koźlaków była kilkusetletnia¹⁶ tradycja i powszechna wśród miejscowych młynarzy umiejętność obsługi tego typu wiatraka, a ponadto przekazywana z pokolenia na pokolenie wiedza wśród budowniczych młynów wietrznych. Brak wśród wiatraków młynów nowszej generacji, np. typu holenderskiego, może świadczyć o zapóźnieniach technologicznych tego obszaru, choć z drugiej strony obiekty takie były w przeciwieństwie do Pomorza czy Kujaw zupełnie obce kulturowo tym ziemiom. Poza tym konstrukcja

¹⁶ Konstrukcja wiatraków – koźlaków utrzymała się praktycznie bez zmian od XIV w. aż po XX w. (E. Dąbmska, *Budownictwo i architektura młynów wietrznych w Polsce*, Kraków 1966).

koźlowa wymagała znacznie mniejszych nakładów finansowych niż budowa „holendra”. Jak już wspomniano największy rozkwit budownictwa wiatracznego miał miejsce w drugiej połowie XIX w., czyli w czasie zaborów. E. Dąbska¹⁷ zwraca uwagę, że dla części polskich chłopów w tym czasie „holender” stał się symbolem germanizacji kraju, a w szczególności wsi i jako taki w przekonaniu większości młynarzy, liczących się z opinią społeczną, nie zasługiwał na rozpowszechnienie. Jedynie bodziec ekonomiczny decydował o adaptacji niektórych rozwiązań w celu usprawnienia procesu produkcyjnego w młynach starego typu. Na tej bazie powstał wiatrak rolkowy (paltrak), jako XIX-wieczny typ pośredni młyna wietrznego, jednak na informacje o istnieniu w regionie szadkowskim młynów tego typu nie natrafiono.

Początek rewolucji przemysłowej w młynarstwie przynosi zmiany w technice napędowej i przerobowej. Poza przebudowywaniem młynów kołowych na wodny system turbinowy Francisa oraz zastępowaniem złożeń kamieni młyńskich przez stalowe mlewniki walcowe, zasadnicze znaczenie miało wprowadzenie do napędu urządzeń młyńskich maszyny parowej. W. Puś¹⁸ zwraca jednak uwagę na powolny rozwój młynarstwa w Królestwie Polskim, o czym decydowała, szczególnie na początku XX w., konkurencja taniej mąki rosyjskiej. W tej sytuacji większość młynów rodzimych produkowała mąkę głównie dla ludności wiejskiej. Pierwsze duże, nowoczesne młyny o wielokrotnionym przemiele tzw. amerykańskie, zaczynają powstawać w Królestwie Polskim w drugiej połowie XIX w. Młyny tego typu mogły posiadać zasilanie turbinowe na wiele par mlewników lub silniki parowe. Zakłady takie powstawały zazwyczaj w dużych miastach lub na ich zapleczu, stąd nie pojawiły się na badanym terenie.

Pierwszym młynem w regionie szadkowskim i jednym z najwcześniejszych w sieradzkim, który otrzymał silnik parowy, był dawny młyn wodny w Szadkowicach (ul. Widawska), położony tuż przy granicy z Szadkiem. Wiadomo na pewno, że miał on przy użyciu pary wodnej już w latach dziewięćdziesiątych XIX w., gdyż

¹⁷ Tamże.

¹⁸ W. Puś, *Rozwój przemysłu w Królestwie Polskim 1870–1914*, Łódź 1999.

w 1896 r., jako parowy został zaliczony do znaczniejszych młynów w Sieradzkim (fot. 1.)¹⁹.

Fot. 1. Młyn w Szadku przy ul. Widawskiej
Źródło: fotografia autora.

Duże znaczenie zyskał w okresie międzywojennym, wybudowany pomiędzy 1924 a 1931 r. tzw. młyn udziałowy (lub spółkowy) w Szadku (ul. Nowe Miasto), który także został wyposażony w napęd parowy. Nieco wcześniej, bo na początku XX w. lokomobila parowa była także dodatkowym źródłem energii w wiejskim młynie wodnym w Leśnicy²⁰.

Innym rodzajem silników stosowanych w młynach jeszcze przed I wojną światową były motory spalinowe. W 1909 r. do młyna napędzanego kołem wodnym w Rzeczyca zamontowano, stosowany także w ciągnikach, silnik dieslowski typu Lanz Bulldogge²¹. *Przewodnik po Guberni Kaliskiej* z 1912 r. wymienia wśród młynów o charakterze przemysłowym, młyn turbinowo-motorowy w Piotrowie.

¹⁹ J. Śmiałowski podaje za Wojewódzkim Archiwum Państwowym w Łodzi.

²⁰ Informacja udzielona przez p. Podębskiego, jednego z mieszkańców Leśnicy, którego ojciec był maszynistą we wspomnianym młynie.

²¹ Według informacji udzielonej przez potomka dawnego młynarza w Rzeczyca.

Najstarsze młyny regionu szadkowskiego

Najstarszymi zakładami młynarskimi na obszarze Polski były młyny wodne, które pojawiły się znacznie wcześniej niż wiatraki, bo już w pierwszej połowie XII w.²² E. Dembińska²³ zwraca jednak uwagę, że w tym czasie młyny są raczej nieliczne – o ich upowszechnieniu możemy mówić dopiero w XIII w. i początkowo głównie w dobrach kościelnych. Teorię tą potwierdzają XIV-wieczne wzmianki o młynach wodnych z regionu szadkowskiego, będących własnością bądź stanowiących udziały kościoła.

Rozpowszechnienie młynów w XIII w. objęło wszystkie dzielnice kraju niemal jednocześnie. Trudno ustalić dokładną datę pojawienia się pierwszych młynów wodnych w regionie szadkowskim. Można przypuszczać, że najdawniejsze z nich musiały także istnieć w wieku XIII. Świadczyć o tym może stara metryka lokacyjna Szadku (sprzed 1295 r.), który mógł otrzymać prawa miejskie między 1247 a 1255 r., a wiele przesłanek przemawia za tym, iż już pod koniec XI w. istniał tu dwór i kościół św. Idziego²⁴. Wiadomo, że wraz z lokacją miejską, a nierzadko i przed nią osady otrzymywały przywilej budowy młynów. W zachowanych aktach dla pobliskich miast Warty (1255) i Lutomierska²⁵ (1274 r.) jest mowa o zasadźcach – sołtysach, którzy otrzymali pozwolenia na wybudowanie młynów, a w przypadku tego drugiego miasta także na połów ryb wokół młyna. Nie inaczej musiało też być w przypadku Szadku, dla którego dokument lokacyjny zaginął, trudno też wyobrazić sobie funkcjonowanie miasta i zaspokajanie podstawowych potrzeb żywieniowych jego mieszkańców bez funkcjonowania młyna zbożowego. Niewykluczone także, że pierwsze młyny mogły ulec zniszczeniu w pożodze najazdu krzyżackiego w 1331 r., który spustoszył Wielkopolskę, nie oszczędzając także Szadku.

Do dzisiejszych czasów zachowały się zapisy o co najmniej 14 młynach funkcjonujących przed XIX w. w regionie szadkowskim (rys. 7). Pierwszy zapis o młynie wodnym

²² S. Trawkowski, *op. cit.*

²³ E. Dembińska, *op. cit.*

²⁴ T. Marszał, *Szadek. Monografia miasta*, Szadek 1995

²⁵ Obecnie Lutomiersk nie posiada praw miejskich, pełni funkcję wsi gminnej.

znajdującym się na badanym obszarze pochodzi z 1378 r. i dotyczy Starego Miasta (Stary Szadek) zwanego także Podgórzem (właściwą jego część zajmuje obecnie cmentarz i kościół św. Idziego). W roku tym Mikołaj, wojski sieradzki wystawił w swoich posiadłościach młyn i wykopał sadzawkę²⁶. Młyn ten dość szybko musiał stać się własnością kościelną, bo wiadomo, że wkrótce po uruchomieniu objął go w wyniku zamiany Jan Kmita, starosta sieradzki, oddając w zamian kościółowi rolę Studzieniec z lasem Ogrozin (zapewne dzisiejszy Ogrodzim) i zezwalając na budowę młyna w nowych posiadłościach²⁷. Wzmianka z 1383 r., stanowiąca o najdawniejszym uposażeniu kościoła wspomina o młynie, nie precyzuje jednak jego umiejscowienia. Dokument ten informuje o Drogoszu, staroście sieradzkim, który w obecności m. in. Pelki, wójta szadkowskiego, potwierdził darowiznę części młyna na rzecz kościoła NMP (w Szadku), dokonaną przez mieszczanina Jaśka (przypuszczalnie może chodzić o jeden z dwóch wymienionych wcześniej młynów)²⁸.

Nowy i zupełnie odmienny etap w młynarstwie szadkowskim przynosi początek XV w., kiedy w 1405 r. podjęto decyzję o budowie w Szadku królewskiego, słodowego młyna kieratowego.²⁹ Wówczas Władysław z Gorzkowa, kasztelan żarnowski i starosta sieradzki, stwierdzając, iż w okolicach Szadku brakuje młynów słodowych, polecił Pawłowi zwanemu „Schumlja” wybudować młyn koński, z zastrzeżeniem dwóch miar słołu dla zamku, a trzeciej dla młyna.³⁰ Dla zamku ponadto miały być przekazywane z dochodu dwa denary, podczas gdy trzeci należał się młynarzowi, w takim samym stosunku miały być dostarczane konie do pracy³¹.

²⁶ A.J. Parczewski, *Monografia Szadku*, Warszawa 1870.

²⁷ Tamże.

²⁸ Tamże.

²⁹ Źródłem energii młynów kieratowych, zwanych inaczej młynami maneżowymi była siła pociągowa zwierząt, najczęściej wołów, koni lub osłów.

³⁰ Młyny słodowe miały za zadanie wytwarzanie słołu, tj. rozdrabniania skielkowanych i wysuszonych ziaren zbóż (głównie jęczmienia), podstawowego surowca w piwowarstwie.

³¹ Tamże.

Lokalizacja młyna specjalizującego się w wytwarzaniu słołu browarniczego była podyktowana prężnie rozwijającymi się warzelniami piwa w Szadku. Browary miejskie potrzebowały znacznych ilości słołu do produkcji piwa i co istotne stałych dostaw tego surowca. Ostatniemu warunkowi nie mogły sprostać, cechujące się sezonowością pracy młyny wodne, które ograniczały lub zawieszały przemiał w okresie zlodzenia rzek i letnich niżówek. Zapewne regularność dostaw produktów przemiału, jaką był w stanie zaoferować młyn maneżowy, w tym przypadku wykorzystujący siłę pociągową koni, zdecydowała o wyborze młyna, o tym nieco „archaicznym”, choć wówczas niezastąpionym źródle napędu.

Należy przypuszczać, że młynarstwo w tamtym okresie musiało przynosić wysokie zyski, a zwłaszcza wspomniany młyn słodowy, ponieważ wiadomo, że 100 lat po jego uruchomieniu (1505 r.) Jarosław Łaski, wojski sieradzki, nabył (od sukcesorów młynarza Jana) trzecią część jego dochodów za 460 grzywien.³² Z wykupionej części dochodów Łaski ustanowił fundację księży misjonarzy, a przekazany dochód młyński został zwolniony od wszelkich powinności i jurysdykcji świeckiej przez króla Aleksandra Jagiellończyka na sejmie radomskim w tym samym roku. W 1562 r. przywilej został ponowiony przez Zygmunta Augusta³³. Duchowieństwo zdołało utrzymać udziały w zyskach szadkowskiego młyna konnego przez blisko 300 lat, bo najpewniej do pruskiej sekularyzacji dóbr kościelnych po II rozbiorze Polski. Jednak jak wspomina Parczewski, misjonarze zubożeli, ponieważ dochody z młyna w XVII w. znacznie się zmniejszyły, a w XVIII w. pozostało zaledwie dwóch księży. Warto też za przywoływanym autorem zaznaczyć, że młyn koński jako królewski był uprzywilejowany – na mieszczan szadkowskich nałożony był obowiązek do zaopatrywania się w słoł tylko w tym młynie.

³² Była to znaczna suma, w tym samym bowiem czasie majątek wsi Kotlinki był sprzedany tylko za 90 grzywien.

³³ Tamże.

Wspomniany przymus mlewny (młynny) nakładany przez właściciela młyna (początkowo byli nimi tylko król lub mianowani przez niego kasztelani, starostowie oraz książęta i duchowieństwo) na mieszkańców wsi i miast, dotyczył również młynów zbożowych, jednak szczególnie rygorystycznie przestrzegany był w przypadku produkcji słodu. Początkowo młyński monopol królewski nie stwarzał ograniczeń dla mieszczan trudniących się warzelnictwem piwa, gdyż jak wspomniano wcześniej, młyn słodowy w Szadku musiał być jedynym w okolicy. Z czasem jednak (zwłaszcza w XVII w.) na tym polu zaczęło dochodzić do licznych sporów między mieszczanami a starostą. Na badanym obszarze brak jest wzmianek o innych młynach słodowych, jednak na podstawie zatargów i licznych skarg mieszczan można domniemywać, że w tym czasie takie obiekty mogły istnieć w regionie szadkowskim. Najpewniej mogły się one znajdować w samowystarczalnych z założenia folwarkach szlacheckich, zwłaszcza że w wielu z nich funkcjonowały niewielkie browary (np. w Rzepiszewie, Dziadkowicach czy Wilamowie). Pomimo powyższych przesłanek nie jest możliwe wskazanie konkretnych lokalizacji tego typu młynów, a tym bardziej określenie, czy posiadały napęd kieratowy. Możliwe jest także, że okoliczne browary folwarczne korzystały ze słodu szadkowskiego.

Liczniesze informacje o młynach wodnych w regionie szadkowskim pochodzą z XVI w. Wynika z nich m. in., że w latach 1552–1553 funkcjonowały 1-kolowe młyny wodne w Przatowie i Zamłyniu, a w 1576 r. także w pobliskim regionowi szadkowskiemu, Puczniewie nad Nerem³⁴. *Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich* z lat 1564–1565 podaje, że w skład folwarku w Prusinowicach wchodziła piekarnia oraz „młynik” na stawie „Borowym”, który przynosił w ciągu roku 18 korców³⁵ żyta zysku i znajdował się w sąsiedztwie pięciu stawów.

³⁴ Zob. A. Pawiński, *Źródła dziejowe*, t. XII: *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*, t. I: *Wielkopolska*, Warszawa 1883.

³⁵ Korzec – pierwotnie naczynie do przechowywania zboża; jednostka objętości o bardzo zróżnicowanej wielkości, w średniowieczu równa 43–74 l, od 1764 r. – 120,6 l, a w XIX w. korzec nowopolski = 128 l. (*Nowa encyklopedia powszechna PWN*, t. 3, Warszawa 1995).

Z XVI w. pochodzą także dane o liczbie młynów w Szadku, których wówczas działało 5 (jeden koński słodowy i cztery wodne). Trzy z nich należały do króla, a po jednym do wójta i plebana³⁶. Wymienione 5 młynów świadczy o istotnej roli młynarstwa w ekonomice miasta. Dla porównania Sieradz w tym czasie posiadał 4 młyny wodne³⁷. Na jeden z dwóch monarszych młynów wodnych w Szadku, Stefan Batory w 1578 r. nałożył przywilej ograniczający monopol królewski „na ten tylko wypadek, jeżeli się w nim dostateczna znajduje ilość wody”³⁸.

W 1549 r. Zygmunt Stary nadaje prawa miejskie położonemu nad Nerem Małyniowi³⁹, z czego można wnioskować, że miejscowość ta musiała posiadać w tym okresie (jeśli nie wcześniej) także młyn wodny. Potwierdzeniem tej teorii wydaje się sama nazwa miejscowości, która wskazuje na ten sam źródłosłów, co nazwy młyn czy młynisko.⁴⁰

Rozwój młynarstwa od XVII w. do I wojny światowej

Po bardzo pomyślnym z punktu widzenia gospodarczego dla Szadku i okolic okresie od XIV do XVI w., czego świadectwem była także rosnąca liczba młynów wodnych, wiek XVII przynosi bardzo poważną zapaść ekonomiczną i wyraźny spadek liczby ludności. Odpowiedzialne za taki stan rzeczy były liczne klęski żywiołowe: epidemie, pożary i najbardziej destrukcyjne dla młynarstwa powodzie. Szczególnie dotkliwe były także zniszczenia wojenne, spowodowane przez najazdy szwedzkie i rokosz Lubomirskiego. Pewne wyobrażenie o skali dewastacji z tamtego okresu, m. in. w branży młynarskiej daje opis stanu dóbr starostwa szadkowskiego, sporządzonego przez Franciszka Pstrokońskiego w 1725 r. Jest w nim mowa o dwóch młynach wodnych w Wielkiej Wsi, które zostały zrujnowane przez powódź, jeden z nich był młynem zlokalizowanym bezpośrednio na strudze, drugi z kolei

³⁶ T. Marszał, *op. cit.*

³⁷ S. M. Zajęzkowski, *op. cit.*

³⁸ A. J. Parczewski, *op. cit.*

³⁹ S. M. Zajęzkowski, *op. cit.*

⁴⁰ Pierwsze udokumentowane potwierdzenie o istnieniu młyna w Małyniu daje jednak dopiero materiał kartograficzny z lat 1802–1803 (D. Gilly, *Spezialkarte von Südproussen*, Berlin 1802–1803).

miał staw młyński, wówczas już „zerwany” (zniszczony w wyniku rozerwania grobli) i zarosły trzcina, przy którym stała „nadpustoszała” chalupa dla zagrodnika (taki status musiał posiadać młynarz powyższego mlyna). Kolejny od dawna zrujnowany młyn znajdował się w Kobyli Miejskiej (przypuszczalnie współczesną pozostałością tego mlyna jest pokaźna grobla w tej miejscowości). Informacja o zniszczonych młynach (czyli co najmniej dwóch) dotyczy też Kromolina.

Przytoczone XVIII-wieczne wzmianki dowodzą o dość odległej świetności co najmniej pięciu młynów w trzech miejscowościach o średniowiecznym rodowodzie, a zatem musiały one istnieć na pewno w XVII w, jeśli nie wcześniej. Pod koniec XVIII w. znacznie musiało podupuć młynarstwo w samym Szadku, skoro w 1791 r. mowa jest tylko o jednym młynarzu w tym mieście⁴¹, a w 1819 r. nie wspomina się już o żadnym i wymienia jedynie 6 piekarzy⁴².

Zupełnie nowe światło na stan liczebny młynarstwa wodnego przynosi mapa Gilly’ego (1802–1803). Wynika z niej, że działalność młynarska była kontynuowana w Przatowie, Zamlyniu, Prusinowicach, Ogrodziniu-Wardędze oraz Szadkowicach. Na rzece Pichnie w regionie szadkowskim (poza Zamlyniem) zlokalizowanych było 6 wcześniej niewzmiankowanych młynów wodnych: młyn Koza koło Annapola Nowego i dalej w dół rzeki: młyn Wiktorowo – obecnie Wiktorów, „Maydy” koło Rębieskich, młyn Babiniec koło Reduchowa (fot. 2), Boczki, Kobyła Chmielowa (Boczki), a także Rzekta koło Rożdżał. Uzupełnieniem trzech starych młynisk nad Pichną z Szadkowic były: młyn w Szadkowicach Kolonii, młyn Depta⁴³ koło Rzeczycy oraz 2 młyny w Ralewicach. Wzdłuż rzeki Pisi młyny umiejscowione były w Rzepiszewie-Bugaju, Zaborowie, Zygrach i Babińcu koło miejscowości Iwonie. Poza wspomnianym wcześniej Małyniem, młyny wodne na Nerze istniały jeszcze w Rudzie Jeżewskiej i

⁴¹ B. Baranowski, *Stosunki gospodarcze i społeczne w XVII i XVIII wieku*, [w:] *Szkice z dziejów ...*

⁴² T. Marszał, *op.cit.*

⁴³ Według *Topograficznej...* (1839) wspomniany młyn widnieje pod nazwą „Deptak” – takim mianem określano młyny konne, co może świadczyć, że przy młynie wodnym mógł funkcjonować uzupełniająco także młyn kieratowy.

Starym Pudłowie. Na domykającej region szadkowski od wschodu rzece Pisi istniało kolejnych 7 młynów: w Pile koło Kik, Chorzeszowie (Babiniec), Verfallene Mühle⁴⁴ (niem. Zapadnięty Młyn) w Babińcu koło Józefowa oraz w Leśnicy, Kwiatkowicach, Piorunowie i Przyrownicy (rys. 8).

Na podstawie przesłanek wynikających ze średniowiecznego rodowodu niektórych miejscowości lub otrzymanych przez nie wiejskich lokacji na prawie niemieckim można przypuszczać, że część wymienionych młynów, np. w Piorunowie (1390 r.), Przyrownicy (1380 r.) i Kwiatkowicach (1279 r.), istniała znacznie wcześniej niż w końcu XVIII w.

Fot. 2. Dawne młynisko w Babińcu koło Reduchowa
Źródło: fotografia autora.

Do lat osiemdziesiątych XIX w. powstają kolejne 3 młyny wodne, w Wojsławicach, PudłóWKu i Woli Przatowskiej (obecnie

⁴⁴ Najprawdopodobniej niemiecka osada młyńska (obywatel pochodzenia niemieckiego zamieszkiwał tę osadę do II wojny światowej), wówczas prezentowany obszar wchodził w skład nowo utworzonej prowincji pruskiej, tzw. Prus Południowych.

Piaski), gdyż wymienia je obok wielu starszych młynów *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego...*⁴⁵.

W tym samym źródle, poza młynami znajdują się wzmianki o 4 osadach młyńskich (Piorunów, Przatowska Wola, Rożdżały i Ruda Jeżewska). Ze wzmianek wynika ponadto, że 12 młynów wodnych było zakładami folwarcznymi, a wyróżniającym się wśród nich był młyn dworski w Boczkach z produkcją roczną 650 korców mąki. Z kolei o sąsiednim młynie w Kobyli Chmielowej wiadomo, że funkcjonował na prawach wieczysto-czynszowych.

Pod koniec XIX w. lub na przełomie XIX i XX w. powstały pojedyncze młyny w Pile koło Ralewic (ok. 1886 r.)⁴⁶, Piotrowie, Starym Pudłowie (Zofiówce), Szadku-Grabowinach⁴⁷ oraz dwa młyny w Chorzyszowie (Babiniec koło Ludowinki). Nieco później mógł powstać młyn wodny w Szczawnie Rzeczyckim. W roku 1896 wśród znaczniejszych młynów w Sieradzkim z badanego obszaru wymieniono młyny wodne w Małyniu i Rudzie Jeżewskiej⁴⁸.

Młyny wietrzne, czyli wiatraki pojawiają się w Polsce później niż młyny wodne, bo począwszy od XIV w. Nie udało się jednak dotrzeć do jakichkolwiek średniowiecznych wzmianek o wiatrakach w regionie szadkowskim, choć należy przypuszczać, że i tutaj takie obiekty istniały, a już z pewnością pomiędzy wiekiem XVI a XVIII, kiedy to wśród rzemiosł młynarstwo było najbardziej rozbudowane, a sieć małych młynów wodnych i wiatraków była w Sieradzkim bardzo duża⁴⁹.

Większość wiatraków regionu powstała w XIX w., a wyraźne nasilenie wystawiania nowych młynów wietrznych nastąpiło po uwłaszczeniu chłopów (1864 r.). Zamożniejsi z nich decydowali się na uruchomienie wiatraka, głównie dlatego, że zakład taki był

⁴⁵ *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. I–XIV, red. B. Chlebowski, F. Sulimierski, W. Walewski, Warszawa 1880–1895.

⁴⁶ W dokumentacji młyna znajduje się wyciąg z dochodzenia wodno-prawnego z 1936 r., w wyniku którego ustalono na podstawie zeznań świadków, że młyn w Pile istniał w tym samym miejscu przeszło 50 lat, czyli powstał przed 1886 r.

⁴⁷ Na głównej belce młyna widniał rok 1884 – informacja uzyskana od potomka dawnego młynarza.

⁴⁸ J. Śmiałowski (*op. cit.*) podaje za Wojewódzkim Archiwum Państwowym w Łodzi.

⁴⁹ B. Baranowski, *op. cit.*

tańszy w budowie i znacznie łatwiej było o odpowiednią lokalizację, gdyż sieć młynów wodnych była już znacznie zagęszczona.

Poza tym wiatraki można było dość łatwo nabyć, rozebrać i ustawić w nowym miejscu. Z możliwości tej korzystano także w regionie Szadkowskim, przewożąc młyny głównie z zachodniej Wielkopolski.

Najstarsze udokumentowane informacje o młynach wietrznych pochodzą dopiero z przełomu XVIII⁵⁰ i XIX w. i dotyczą wiatraków w Stradzewie (obecnie Wojślawice Kolonia) i w Kładach/Floriancach⁵¹. Na początku XIX w. istniał też wiatrak w Szadkowicach⁵² na wyniesieniu przy dzisiejszej ul. Widawskiej 18. Do wiatraka tego najpewniej nawiązuje też współczesna nazwa biegnącej naprzeciwko ulicy Młynarskiej. Plan Szadku z 1826 r. przedstawia z kolei – leżący między drogą do Lutomińska a dzisiejszą ul. Glinnik – „plac pod nr 16 z gruntem pod wiatrakami położonego”, który stanowił ówczesnie własność starościńską, następnie odkupioną przez mieszczan. Na owym placu, przy ul. Glinnik były usytuowane trzy wiatraki⁵³. W następnym dziesięcioleciu XIX w. istniały też 2 wiatraki po północnej stronie obecnej ulicy Przatowskiej, a w nieco dalszej odległości od miasta wiatrak w Piaskach (od strony Szadku-Osin)⁵⁴. Rozmieszczenie wymienionych młynów wietrznych miało kształt pierścienia wokół Szadku (co było bardzo charakterystyczne dla ówczesnych małych miast) którego dopełnienie stanowiły wybudowane jeszcze w XIX w. kolejne 3 wiatraki – na przedmieściu Bobownia (tuż przy Szosie Uniejowskiej), przy drodze prowadzącej do Karczówka oraz w bliskim sąsiedztwie miasta w Wielkiej Wsi (przy drodze do Warty). Kolejny wiatrak miał się znajdować w sąsiedztwie młyna wodnego w Szadku-Grabowinach (w obrębie jednej osady

⁵⁰ W XVIII w. prawdopodobnie istniał wiatrak w Zygrach, gdyż miejscowa ludność określa mianem „wiatraczyska”, zalesione obecnie i zajęte przez cmentarz, wyniesienie.

⁵¹ D. Gilly, *op. cit.*

⁵² *Plan Miasta Powiatowego Szadek w Obwodzie Sieradzkim w Guberni Kaliskiej na początku XIX w.*, [w:] T. Marszał, *op. cit.*

⁵³ M. Kulesza, *Rozwój przestrzenny i współczesna struktura morfogenetyczna Szadku*, [w:] „Biuletyn Szadkowski” 2003, t. 3.

⁵⁴ *Topograficzna Karta Królestwa Polskiego*, 1839.

młyńskiej)⁵⁵. Poza najbliższymi okolicami Szadku w latach trzydziestych XIX w. istniały też wiatraki we Wrzeszczewicach i Karszewie (oba folwarczne) oraz w Tymienicach⁵⁶, na początku zaś drugiej połowy XIX w. był też wiatrak w Janiszewicach⁵⁷. Na podstawie opracowań kartograficznych z XIX i początku XX w.⁵⁸ daje się zauważyć, że na południe od Opiesina, na granicy wyznaczonego regionu szadkowskiego oraz w obrębie Zduńskiej Woli, występuje koncentracja aż 8 wiatraków, które musiały być ściśle związane z wymienionym miastem. Wśród naniesień mapy Graeve'a⁵⁹, na charakteryzowanym obszarze, nie licząc wiatraków znanych już ze źródeł wcześniejszych, znajdują się kolejne obiekty młynarstwa wietrznego: jeden w Pratkowie (choć z relacji ustnych najstarszych mieszkańców wynika, że w tej wsi istniały w tym czasie dwa wiatraki), oraz po jednym Anielinie i Lichawie. Na przełomie XIX i XX w. oraz na początku XX w. powstają wiatraki w Dobruchowie, Woli Krokockiej, Rzepiszewie, Przatowie, Wincentowie, Wólce Wojsławskiej, Floriance⁶⁰, Opiesinie, Rębieskich Nowych, Maksymilianowie, Kikach, Julianowie, Łobudzicach, w Kolonii Tomaszew koło Krokocic, Prusinowicach-Pustkach, Górach Prusinowskich (fot. 3), Sikucinie-Kolonii (fot. 4) oraz Borkach Prusinowskich (rys. 8, 9).

W wyniku działań prowadzonych podczas I wojny światowej likwidacji uległy co najmniej trzy wiatraki regionu szadkowskiego. Dwa z nich (w Rzepiszewie i Szadku-Grabowinach) zostały spalone przez wojska niemieckie, a trzeci w Szadku-Bobowni podpalili wojska austriackie. Z kolei wiatrak w Piaskach spłonął przed 1914 rokiem w wyniku samozapłonu, spowodowanego przez wicherę i źle unieruchomiony wał skrzydłowy⁶¹. W czasie wojny

⁵⁵ Według informacji udzielonej przez p. Cichorskiego, potomka dawnego młynarza, właściciela obu młynów na wspomnianym młynisku (patrz załącznik 1).

⁵⁶ Topograficzna Karta Królestwa Polskiego, 1 : 126 000, 1839.

⁵⁷ Śmiałowski J. (*op. cit.*) podaje za za Archiwum Sądu Powiatowego w Sieradzu.

⁵⁸ *Topograficzna Karta Królestwa Polskiego, 1 : 126 000, 1839; Karte des Westlichen Russlands, 1: 100000, ark. Sieradz, Zduńska Wola i Lask*, Berlin 1911–1915

⁵⁹ S. Graeve, *Mapa Guberni Kaliskiej 1: 100 000*, Kalisz 1912

⁶⁰ Wiatrak we Floriance stanął po wschodniej stronie drogi Szadek–Zduńska Wola, czyli po przeciwnej niż wiatrak w Kładach / Floriance z przełomu XVIII i XIX w.

⁶¹ Informacje ustne, uzyskane od potomków dawnych młynarzy.

zakończył także swą działalność młyn wodny w Babińcu koło Reduchowa⁶², który niedługo po jej zakończeniu został rozebrany. Prawdopodobnie niebawem po zakończeniu I wojny światowej zlikwidowany został także młyn napędzany kołem wodnym w Prusinowicach, choć wiadomo, że musiał istnieć jeszcze w 1919 r., kiedy to wraz z gorzelnią parową i całym 1086-hektarowym majątkiem, stanowiącym dobra Czarnowskich, został nabyty przez A. Krzyżanowskiego.

Fot. 3. Opuszczone wiatraczysko w Górach Prusinowskich
Źródło: fotografia autora.

⁶² Informacja ustna, uzyskana od potomka dawnego młynarza.

Fot. 4. Opuszczone wiatraczysko w Sikucinie Kolonii
Źródło: fotografia autora.

Przed lub w czasie trwania I wojny światowej likwidacji uległy prawdopodobnie też wiatraki w Woli Krokockiej, Wrzeszczewicach (majątek), Tymienicach i Szadku (ul. Przatowska, ul. Glinianki oraz przy drodze do Karczówka), a także młyn wodny w Chorzeszowie (Babiniec koło Ludowinki)⁶³.

Poza likwidacją części młynów, okres wojny przyniósł także ograniczenie działalności młynarskiej, a dla niektórych młynarzy był okresem przymusowych wywozek na roboty do Niemiec.⁶⁴

Na odrębną prezentację zasługują młyny i wiatraki, które przypuszczalnie istniały na badanym terenie przed 1914 rokiem, lecz nie udało się ich potwierdzić informacjami pisemnymi i kartograficznymi. Obiekty te przetrwały jedynie w przekazach

⁶³ Przypuszczenie o likwidacji wynika z faktu, że wymienione młyny nie widnieją już na mapach międzywojennych, co znajduje też potwierdzenie w relacjach mieszkańców.

⁶⁴ Z relacji ustnych wynika, że taki los spotkał młynarza i młynarczyka z Szadku-Grabowin oraz młynarza – wiatraczniaka z Dobruchowa. W przypadku tego ostatniego przymusowy werbunek do pracy miał także swoje pozytywne strony, gdyż młynarz trafił do jednego z młynów elektrycznych w Lotaryngii, gdzie pogłębił wiedzę młynarską, którą po powrocie do kraju wykorzystał modernizując własny zakład, będący w okresie międzywojennym jednym z najlepiej prosperujących wiatraczków na badanym obszarze.

ustnych, informujących o młynach bądź tylko o istniejących w przeszłości pozostałościach młynów. Udało się ustalić 7 domniemanych lokalizacji młynów (z tego względu nie zostały one uwzględnione na mapach), o kilku z nich zdają się świadczyć ślady dawnego zagospodarowania, a w przypadku Młyniska koło Zaleskiej Woli, niemal niepodważalnym potwierdzeniem istnienia mlyna jest nazwa tej samotniczej osady (tabl. 1).

Na koniec warto także zwrócić uwagę na kaszarnie oraz olejarnie (w tych ostatnich powszechnie używano napędu konnego) funkcjonujące w omawianym czasie w regionie szadkowskim.

Kaszarstwo jest silnie związane z funkcjonowaniem młynów. Znamienny dla okresu od XVI do XX w., jest fakt, że urządzenia do wyrobu kasz znajdowały się niemal przy każdym młynie zbożowym, szczególnie młynie chłopskim⁶⁵.

Tablica 1. Młyny i wiatraki istniejące przed 1914 r. według przekazów ustnych mieszkańców regionu szadkowskiego

Miejscowość	Gmina	Rodzaj napędu	Lokalizacja szczegółowa
Dobruchów	Wodzierady	wodny	lewy dopływ Pisy
Izabelów Duży	Zduńska Wola	wodny	lewy brzeg Pichny
Kiki / Hipolitów (dawniej Lesisko)	Wodzierady	wodny	prawy brzeg Pisy
Młynisko k. Zaleskiej Woli	Zadzim	wodny	lewy brzeg dopływu Pisi
Otok	Zadzim	wodny	lewy brzeg dopływu Pisi
Pustkowie	Poddebice	wodny	prawy brzeg Neru
Zygry / „Wiatracyzsko”	Zadzim	wietrzny	wzgórze cmentarne

Źródło: opracowanie własne.

W okresie międzywojennym na obszarze regionu szadkowskiego w wybijaniu kaszy obok produkcji mąki specjalizowały się zwłaszcza niektóre młyny wodne (np. w Szczawnie Rzeczyckim), rzadziej wiatraki (Wólka Wojsławska). Kaszarnie posiadały także napęd

⁶⁵ A. Lech, *Ubočna produkcja młynarska w XVII-XIX w.*, [w:] *Z dziejów młynarstwa w Polsce*, „Studia z dziejów gospodarstwa wiejskiego” 1970, t. 12, z. 1.

kieratowy, choć w okolicach Szadku nie natrafiono na takie informacje.

Rzadziej niż kaszarnie występowały olejarnie. W trakcie badań udało się ustalić, że olejarnie kieratowe na omawianym terenie funkcjonowały jeszcze w okresie międzywojennym, m. in. w Przyrownicy, a w Boczkach prawdopodobnie także po II wojnie światowej. Olejarnie te tłoczyły olej z siemienia lnianego i rzepaku, miały charakter gospodarski, choć świadczyły też usługi dla okolicznej ludności. W 1859 r. swoją olejarnię posiadał Szadek (olejarnia jest także wymieniona w 1913 r.), ponadto w tym czasie funkcjonowała też olejarnia w folwarku w Kotlinach⁶⁶, jednak w obu przypadkach nie określono stosowanego w nich źródła napędu. Inny ciekawy tego typu obiekt stanowiła olejarnia wiatrakowa (mieściła się w koźlaku), która do okresu międzywojennego tłoczyła olej z siemienia lnianego. Olejarnia ta była zlokalizowana w pobliżu południowej granicy badanego obszaru w miejscowości Bałucz. Na ziemiach polskich istniały też olejarnie wodne, choć tych nie rozwijano na większą skalę⁶⁷. Warto też zauważyć, że produkcją oleju zajmowano się w niektórych młynach mącznych, a jego wyrób poza produkcją na potrzeby żywieniowe mógł mieć także charakter techniczny, związany z często nieformalnym wytwarzaniem niewielkiej ilości oleju, wykorzystywanego do konserwacji urządzeń młyńskich⁶⁸.

Zakończenie

W badanym okresie w ciągu wielowiekowych dziejów młynarstwa regionu szadkowskiego powstało ok. 86 siedlisk młyńskich (zał. 2). Dodając do tej liczby 7 młynów, o których donoszą wyłącznie przekazy ustne (tabl. 1) można mówić o ponad 90 różnych działkach zagospodarowanych przez młynarstwo, przede wszystkim młynarstwo wodne, które obejmuje blisko 56% wszystkich młynów regionu szadkowskiego (choć widoczny jest w badanym okresie wyraźny spadek udziału młynów wodnych w ogólnej liczbie zakładów młyńskich (rys. 8)).

⁶⁶ *Słownik geograficzny ...*

⁶⁷ A. Lech, *op. cit.*

⁶⁸ Tamże.

Siedliska, na których organizowała się działalność młynarska w regionie, koncentrują się wzdłuż cieków wodnych, przede wszystkim wzdłuż Neru i Pisy stanowiących wschodnią granicę badanego regionu (13 siedlisk), Pichny i Brodni stanowiących południowo-zachodnią granicę regionu (16). Wyraźny wpływ warunków przyrodniczych na rozwój młynarstwa regionu wyraża się także, oprócz oczywistego związku młynów wodnych z dolinami rzecznyymi, w powstaniu coraz to większej liczby wiatraczyk wraz ze wzrostem wysokości n.p.m. (rys. 1, 8, 9).

Silna koncentracja zakładów młynarskich widoczna jest zwłaszcza wokół Szadku stanowiącego centrum regionu (rys. 10). W pobliżu miasta w ciągu badanego okresu zorganizowano ok. 20 siedlisk młyńskich (15 w odległości 1,5 km). Tendencję do koncentracji młynów w pobliżu większych ośrodków osadniczych potwierdza także nagromadzenie wiatraków w pobliżu Zduńskiej Woli. Przy niesprzyjających warunkach wodnych, wynikających z bezpośredniego sąsiedztwa działu wodnego, w odległości ok. 1,5 km od współczesnych granic administracyjnych tego miasta (w granicach regionu objętego badaniem), zlokalizowanych zostało w przeszłości co najmniej 5 wiatraków. Warto też w tym miejscu wspomnieć o położonym w pobliżu Zduńskiej Woli, nieistniejącym już dziś polu wiatracznym, liczącym 7 młynów (obecnie teren ten znajduje się w granicach miasta, poza badanym obszarem).

Początki młynarstwa w regionie szadkowskim są ściśle związane z samym Szadkiem, gdyż wśród najstarszych młynów regionu widoczna jest ich wyraźna koncentracja w otoczeniu miasta (rys. 7). Wpływ na to miał niewątpliwie fakt posiadania przez Szadek praw miejskich, a co za tym idzie także większa koncentracja ludności. W tym przypadku młyny są też świadectwem ówczesnej rangi gospodarczej Szadku w regionie. W miarę upływu czasu zmieniała się na niekorzyść miasta proporcja pomiędzy liczbą siedlisk młyńskich w bezpośrednim otoczeniu Szadku a pozostałą częścią badanego regionu. W rezultacie na początku XX w. w zasadzie nie można mówić o koncentracji młynów wokół tego miasta.

W wielu przypadkach trudno mówić o przybliżonych choćby datach powstania lub upadku poszczególnych młynów, gdyż informacje mają najczęściej formę kartograficzną, ilustrującą stan

młynarstwa w określonym czasie. Często wzmianki pochodzą z przekazów ustnych bądź z raportów po lustracjach dóbr. Tym samym uzyskane informacje o młynach najczęściej stanowią jedynie dowód na istnienie młyna w czasie powstania zapisu źródłowego. Powoduje to pewną trudność w prześledzeniu ciągłości rozwoju młynarstwa na poszczególnych młyniskach, jednak w niektórych przypadkach zwraca uwagę wielowiekowa kontynuacja działalności młynarskiej (młynów wodnych), m. in. na ok. 500-letnim młynisku w Zamłynie (ostatni młyn wodny działał tu do okupacji hitlerowskiej). Oczywiście na ciągłość działalności młynarskiej ogromny wpływ miały czynniki polityczne i gospodarcze. Pierwsza połowa XX w. obfitowała w wydarzenia znacznie utrudniające funkcjonowanie zakładów młynarskich. Próba odpowiedzi na pytanie, w jaki sposób wydarzenia I oraz II wojny światowej, a także następujące po nich zmiany ustroju polityczno-gospodarczego Polski wpłynęły na rozwój młynarstwa w regionie szadzkowskim, zostanie przedstawiona w kolejnym numerze „Biuletynu Szadzkowskiego”.

Literatura:

Baranowski B., *Stosunki gospodarcze i społeczne w XVII i XVIII wieku*, [w:] *Szkice z dziejów sieradzkiego*, red. J. Śmiałowski, Łódź 1977.

Dąbbska E., *Budownictwo i architektura młynów wietrznych w Polsce*, Kraków 1966.

Dembińska E., *Przetwórstwo zboża w Polsce średniowiecznej (X–XIV w.)*, Wrocław 1973.

Encyklopedia popularna PWN, Warszawa 1999.

Frančić M., *Technika młynów wodnych w Polsce w XVI i XVII wieku*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 1954, nr 1–2.

Gilly D., *Spezialkarte von Südproussen*, Berlin 1802–1803.

Graeve S., *Mapa Guberni Kaliskiej 1: 100 000*, Kalisz 1912.

Jacques L.V., Graeve S., *Przewodnik po Guberni Kaliskiej*, Warszawa 1912.

Karte des Westlichen Russlands, 1: 100000, ark. Sieradz, Zduńska Wola i Lask, Berlin 1911–1915

Kopacki R., Nowak A., *Założenie dworsko-folwarczno-parkowe w Prusinowicach*, „Biuletyn Szadkowski” 2004, t. 4.

Kulesza M., *Rozwój przestrzenny i współczesna struktura morfogenetyczna Szadku*, „Biuletyn Szadkowski” 2003, t. 3.

Lech A., *Ubočna produkcja młynarska w XVII–XIX w.*, [w:] *Z dziejów młynarstwa w Polsce*, „Studia z Dziejów Gospodarstwa Wiejskiego” 1970, t. 12, z. 1.

Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1564–1565, cz. I, wyd. A. Tomczak, C. Ohryzko-Włodarska, J. Włodarczyk, Bydgoszcz 1961.

Mapa WIG 1: 100000, ark. Ozorków 1930, Warszawa 1930.

Mapa WIG 1: 100000, ark. Zduńska Wola 1929 (częściowo uzupełn. 1939), Warszawa 1939.

Marszał T., *Szadek. Monografia miasta*, Szadek 1995.

Nowa encyklopedia powszechna, t. 3, PWN, Warszawa 1995.

Parczewski A.J., *Monografia Szadku*, Warszawa 1870.

Pawiński A., *Źródła dziejowe*, t. XII: *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*, t. I: *Wielkopolska*, Warszawa 1883.

Podział hydrograficzny Polski, część II wieloarkuszowa mapa podziału w skali 1: 200000, Warszawa 1980.

Puś W., *Rozwój przemysłu w Królestwie Polskim 1870–1914*, Łódź 1999.

Ruszkowski A., *Młyny wodne województwa sieradzkiego*, „Na sieradzkich szlakach” 1991, nr 2.

Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i Innych Krajów Słowiańskich, t. I–XIV, red. B. Chlebowski, F. Sulimierski, W. Walewski, Warszawa 1880–1895.

Śmiałowski J., *Przemiany gospodarcze w rolnictwie, rozwój miast i przemysłu w latach zaborów*, [w:] *Szkice z dziejów sieradzkiego*, red. J. Śmiałowski, Łódź 1977.

Topograficzna Karta Królestwa Polskiego, 1 : 126 000, 1839.

Trawkowski S., *Młyny wodne w Polsce w XII wieku*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 1959, nr 1.

Wesołowska H., *Etnograficzne badania nad młynarstwem wiejskim Opolszczyzny. Młyny wodne*, Opole 1963.

Wesołowska H., *Młynarstwo wiejskie Opolszczyzny od XVIII do XX w.*, Opole 1969.

Zajączkowski S.M., *Wieś sieradzka w XII–XVI w.*, [w:] *Szkice z dziejów sieradzkiego*, red. J. Śmiałowski, Łódź 1977

Załącznik 1. Miejsca lokalizacji młynów w regionie szadzkowskim
(wzmiankowane do I wojny światowej)

Nr	Lokalizacja*	Najstarsza wzmianka**
1	Szadek Stare Miasto (tzw. Podgórze)	1378 r.
2	Ogrodzim (dawniej Las Ogrozin)	XIV w. (po 1378 r.)
3	Szadek, młyn słodowy, przypuszczalnie poza miastem w okolicach dworu królewskiego (Wielka Wieś)	1405 r.
4	Prusinowice	XVI w.
5	Zamłynie	XVI w.
6	Przatów	XVI w.
7	Szadek (młyn królewski)	XVI w.
8	Wielka Wieś	1725 r.
9	Wielka Wieś	1725 r.
10	Kobyła Miejska	1725 r.
11	Kromolin (co najmniej dwa młyny wodne w Kromolinie, istniejące przed 1725 r., gdyż zapis brzmi: „młyny porujnowane”)	1725 r.
12	Kromolin j.w.	1725 r.
13	Szadek	XVIII w.
14	Szadek ul. Widawska	XVIII w.
15	Koza Mała w obrębie Annopola	1802 r.
16	Wiktorów (dawniej Wiktorowo Małe)	1802 r.
17	Rębieskie Stare (dawniej Maydy)	1802 r.
18	Babiniec Mały koło Reduchowa	1802 r.
19	Boczki	1802 r.
20	Boczki (Kobyła Chmielowa)	1802 r.
21	Rzeka k. Rożdżał (dawniej Rozdrzale)	1802 r.
22	Ralewice (obecnie Ralowice)	1802 r.
23	Ralewice (obecnie Ralowice)	1802 r.
24	Rzeczyca (dawniej Depta Mała)	1802 r.

25	Zygry	1802 r.
26	Zaborów	1802 r.
27	Rzepiszew (dawniej Bugay)	1802 r.
28	Szadkowice	1802 r.
29	Babiniec koło Iwonii	1802 r.
30	Pudłówek Stary (dawniej Pudłówek)	1802 r.

Załącznik 1. cd.

31	Ruda Jeżewska (dawniej Ruda)	1802 r.
32	Małyń (dawniej Malin)	1802 r.
33	Przyrownica (dawniej Przyrownice)	1802 r.
34	Piorunów	1802 r.
35	Kwiatkowice	1802 r.
36	Leśnica (dawniej Lesznice)	1802 r.
37	Babiniec koło Józefowa (niem. Verfallene Muhle – Zapadnięty Młyn)	1802 r.
38	Babiniec koło Chorzyszowa (dawniej Chorzyszow)	1802 r.
39	Kiki (dawniej Piła)	1802 r.
40	Wojślawice Kolonia (dawniej Stradzew)	1802 r.
41	Florianka koło Ochraniewa (dawniej Klady)	1802 r.
42	Szadek ul. Glinnik	1826 r.
43	Szadek ul. Glinnik	1826 r.
44	Szadek ul. Glinnik	1826 r.
45	Wrzeszczewice	1839 r.
46	Szadkowice Ogrodzim Osiedle ul. Widawska	1839 r.
47	Szadek ul. Przatowska	1839 r.
48	Szadek ul. Przatowska	1839 r.
49	Karszew	1839 r.
50	Piaski	1839 r.
51	Tymienice	1839 r.
52	Janiszewice	pocz. II poł. XIX w.
53	Pudłówek	lata 80.–90. XIX w.
54	Piaski (dawniej Wola Przatowska)	lata 80.–90. XIX w.
55	Wojślawice	lata 80.–90. XIX w.
56	Anielin	1912 r.
57	Chorzyszów (Babiniec)	1912 r.

58	Szczawno Rzeczyckie	XIX/XX w.
59	Piła	1886 r.
60	Piotrów	1912 r.
61	Pratków	przed 1914 r.
62	Wielga Wieś (obecnie Wielka Wieś)	1912 r.
63	Szadek (Łaska Cesarska)	1912 r.

Załącznik 1. cd.

64	Szadek (Bobownia), Szosa Uniejowska	1912 r.
65	Lichawa	1912 r.
66	Wólka Wojsławska	przed 1914 r.
67	Wincentów	przed 1914 r.
68	Przatów	przed 1914 r.
69	Rzepiszew	przed 1914 r.
70	Dobruchów (Kolonja)	przed 1914 r.
71	Wola Krokocka	przed 1914 r.
72	Prusinowice (Pustki)	przed 1914 r.
73	Opiesin	przed 1914 r.
74	Florianka	pocz. XX w.
75	Rębieskie Nowe	pocz. XX w.
76	Maksymilianów	pocz. XX w.
77	Kiki	pocz. XX w.
78	Julianów	pocz. XX w.
79	Łobudzice	pocz. XX w.
80	Tomaszew Kolonia	pocz. XX w.
81	Borki Prusinowskie	pocz. XX w.
82	Góry Prusinowskie	pocz. XX w.
83	Sikucin Kolonia	pocz. XX w.
84	Stary Pudłów (Zofiówka)	pocz. XX w.
85	Szadek Grabowiny	1884 r.

* W załączniku zostały uwzględnione siedliska młyńskie regionu (miejscowości). Skąpość źródeł historycznych uniemożliwia najczęściej określenie dokładnej lokalizacji młyna lub wiatraka, a tym samym nie pozwala na określenie ciągłości działalności młynarskiej w danym miejscu (często młyny budowano na miejscu zniszczonych, lecz źródła historyczne, mające zazwyczaj charakter wzmianek, nie informują o tym). Liczba młynów rzeczywiście funkcjonujących w badanym okresie jest więc większa niż liczba przedstawionych w załączniku siedlisk młyńskich. Z podobnych względów trudno jest też w wielu przypadkach

prześledzić zmiany napędów młynów, a zmienność wykorzystywanych źródeł energii utrudnia jednoznaczną klasyfikację młynisk do określonej kategorii.

** W wielu przypadkach jako przybliżoną datę wzmiankowania przyjęto okres pochodzenia map, na których dane młynisko pojawia się po raz pierwszy.

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań terenowych, przekazów ustnych, materiałów kartograficznych oraz dostępnej literatury.